

Е.В. Овчинников, М.В. Квітницький

НОВІ ЗНАХІДКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ АНТРОПОМОРФНОЇ ПЛАСТИКИ З РЕАЛІСТИЧНИМИ РИСАМИ

Стаття репрезентує нові знахідки трипільської антропоморфної пластики.

Характерною рисою скульптури кукутені-трипільської культурно-історичної спільності (середній — початок пізнього етапу Трипілля) є наявність окремих реалістично виконаних деталей. Насамперед це стосується глиняної пластики — антропоморфних фігурок та моделей. Давні майстри пошнудували ретельно пророблені деталі із загальною умовністю скульптури. Уже перші дослідники Трипілля виділяли пластику з реалістичними рисами в окрему групу¹, намагаючись з'ясувати причини виникнення та шляхи розповсюдження цього напрямку². У міру нагромадження матеріалу дослідники неодноразово поверталися до вивчення цього питання³. За браком антропологічного матеріалу пильну увагу вчених привертають реалістично пророблені голівки антропоморфних статуєток. Уперше пластику з реалістичними рисами було використано для етнічної ідентифікації населення Трипілля в працях Т.С. Пассек⁴. Великий внесок у розкриття світогляду давніх землеробів на основі аналізу антропоморфних зображень зробили С.М. Бібіков⁵ та Б.О. Рібаков⁶. Т.Г. Мовшою було ретельно вивчено дві групи антропоморфної пластики — реалістичну та реалістично-схематичну, простежено їх еволюцію, локальні риси, зроблено спробу мистецтвознавчого аналізу цієї унікальної категорії знахідок⁷. Великі узагальнювальні праці з антропоморфної пластики Кукутені-Трипілля видано А.П. Пожевою⁸ і Д. Монахом⁹.

Кожна нова знахідка з реалістично проробленими рисами викликає у вчених жваву зацікавленість у зв'язку з її надзвичайно яскравою виразністю на тлі масового керамічного матеріалу. У статті опубліковано серію знахідок реалістичної пластики, яку було зібрано в ході розвідок і охоронних робіт останніх років на трипільських пам'ятках Поросся та Канівщини. Донедавна цей регіон вважали слабовивченим районом кукутені-трипільської культурно-історичної спільності¹⁰. Дослідники відзначають малу кількість та своєрідність знахідок пластики з реалістичними рисами, яка походить звідси¹¹.

Дещо окремо стоїть випадкова знахідка з поселення біля с. Полошнє Голванівського р-ну Кіровоградської обл.¹². Пам'ятка знаходиться на відстані 200 м на північний захід від околиці правобережної частини села («Ланки») і займає мисоподібний виступ плаги, яке утворене вигином правого берега річки та глибоким яром. Мис частково зайнятий старим садом та залізничною колією. Схили мису задерновані, а центральна частина північніше залізничної колії розорюється. Площа поселення становить близько 9 га. На основі матеріалу, зібраного В.А. Стефановичем, пам'ятку можна зарахувати до середнього етапу Трипілля (В II) та включити до складу володимирівської локальної групи¹³.

Від статуєтки збереглися лише голівка та частина шиї (рис. 1). Задню частину голови і одне вухо втрачено. Фігурка ретельно виліплена з грубої глиняної маси зі значними домішками великих зерен кварцу (діаметр до 3,5 мм) та шамоту. Подібна маса характерна для так званого кухонного посуду і не типова для

трипільської пластики. Голівку випалено нерівномірно, ймовірно мало місце повторне випалювання. Колір глини — від світло-сірого на зламі до цегляного в місцях найбільшого нагріву. Фігурку прикрашено рельєфним орнаментом: короткими й довгими заглибленими лініями, ямками округлої та сегментоподібної форми. Голівка досить велика, її розмір $6,5 \times 4,7 \times 3,7$ см, розмір обличчя $4,83 \times 3,8$ см.

Із реалістичними рисами виліплено тільки овальне пласке обличчя. Рельєфом передано виступний прямий ніс із широким переніссям та двома акуратними ніздрями отворами. За допомогою нескладних технічних прийомів досягнуто певного ступеня реалізму. Так зображені очі, які передано двома заглибленнями, та ретельно оформлені надбрівні дуги. Рот прокреслено умовно прямою заглибленою лінією. Аналогічно на підборідді показано вертикальну риску від лінії рота до підборіддя — можливо, татуювання. Вуха, одне з яких відламано, передані схематично напівокруглими наліпленнями. У кожному зроблено по два наскрізні отвори, а по краю вцілілого правого вуха нанесено короткі прямі заглиблені лінії. Під підборіддям, від вуха до вуха, ямками округлої форми відмічено дві лінії, одну з яких перервано заглибленою смугою шийної прикраси (намисто?). Останнє зображено трьома заглибленими смугами, між якими нанесено дві з уцілілих ліній округлих ямок. Аналогічним способом орнаментовано статуетку з поселення Нові Бельці, яке досліджував В.І. Маркевич¹⁴. Верхня частина голови пласка, трохи заглиблена. По її краю нанесено сегментоподібні заглиблення. У центрі сплющеного заглиблення аналогічними ямками передано візерунок у вигляді «пташиної лапки» («ялинки»?). У середині голівки — циліндроподібна порожнина діаметром близько 2 см. Аналогічна конусоподібна порожнина є на відомій реалістичній голівці з Криничок¹⁵. Можна припустити, що фігурка була порожниста або це було наліплення на посудині.

Антропоморфні зображення з чашоподібним навершям з'являються вже на ранньому етапі Трипільля. Найвідоміші голівки з пласкими обличчями знайдено в Луці-Врублівецькій¹⁶. Поєднання циліндричного отвору всередині фігурки з чашоподібною формою голови має аналогії в антропоморфних зображеннях з Трушешті¹⁷. Звідси ж походять найбільше антропоморфних статуеток із чашоподібною головою¹⁸. Тип зображень з чашоподібним чи пласким верхом голови проіснував до найпізнішого Трипільля¹⁹. Образ людської фігурки з чашою на голові міг змінитися наліпом-стовпчиком з чашоподібним навершям. Ймовірно, подібне семантичне навантаження несуть у собі й вертикальні наліпи-стовпчики на моделях із Розсохуватки та Березівки²⁰. Остання має аналогії з моделлю зі Слатино, де наліпи виконано у формі антропоморфних голівок²¹. Д. Монах розглядає як антропоморфні зображення наліпи на культових предметах із Луки-Врублівецької й Маржинени²². Наліпи, що виступають, на кухонному посуді, у

Рис. 1. Фрагмент статуетки з Полонистого

тому числі антропоморфні зі сплюсненим чи чашоподібним верхом, отримують найбільше розповсюдження пізніше, наприкінці середнього — початку пізнього етапів Трипілля з проникненням західних кукутеньських племен у Буго-Дніпровське межиріччя²³. Водночас існує інший тип рельєфних антропоморфних зображень — так звані личини, що походять зі східнотрипільських поселень Середнього Подніпров'я²⁴, де збереглися відгомони ранньотрипільських традицій в оформленні посуду.

Визначення віку і статі зображеного образу в цьому випадку ускладнене, однак за наявності багатого намиста можна припустити, що перед нами — зображення жінки. Великі пропорційні риси широкого обличчя нагадують расові ознаки протоевропеїдного населення степового енеоліту. Глиняна маса, яку було використано для виготовлення фрагменту, типова для посуду, що з'явився в Трипіллі під впливом скотарських культур²⁵. Не виключено, що в голівці, яку розглянуто, втілено образ представниці частини степового населення, яке вплило в трипільське середовище.

Друга фігурка походить із поселення Вільшана I, розташованого в центрі смт Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл. на мисоподібному виступі плато, утвореному при злитті річок Вільшанка й Мазніке. Поселення відкрито І.П. Гуріненко в 1984 р. У 1996—1997 рр. одним із авторів тут було проведено охоронні розкопки, внаслідок яких виявлено залишки наземного і заглибленого жител та господарські ями трипільського часу²⁶. Пов'язаний із трипільським шаром керамічний комплекс складає посуд з монохромним розписом, окремі фрагменти кераміки із заглибленим орнаментом, фрагменти «кухонного» посуду та антропоморфна пластика. Орнаментальні схеми та прийоми розпису на посуді дають змогу зарахувати поселення Вільшана-I до пам'яток пороської групи, пізніше відомої як канівська²⁷. Свого часу С.М. Рижов синхронізував зазначену пам'ятку з другою фазою небелівської групи²⁸.

Під час розкопок землянки на глибині 1,1 м від земної поверхні було виявлено верхню частину жіночої статуетки з реалістичними рисами. Збереглися голова, шия та ліве плече (рис. 2). Розмір фрагменту 5,2 × 3,9 × 2,45 см. Фігурку виліплено з тонкоструктурної глиняної маси з незначними домішками дрібнозернистого піску і дрібних (до 2 мм) зерен кривавика. Помітні сліди невеликої кількості органічних крапель. Випал статуетки рівномірний, колір палевий.

З елементами реалізму виліплено майже квадратне обличчя з важкою нижньою щелепою, що виступає, та великим, сильно виділеним з горбинкою носом, який безпосередньо переходить у низьке чоло. Розміри обличчя без урахування чола та вух — 2,5 × 2,2 см. Заглибленнями правильної округлої форми (глибина до 0,5 см) передано очі. В отворах збереглися сліди інструмента, обертанням якого навколо своєї осі виймали надлишок глини. Заглибленою лінією прокреслено досить широкий рот. Вуха оформлено напівкрутими наліпами з наскрізними проколами. Ліве вухо видалене, очевидно, спеціально під час виготовлення статуетки, оскільки нижче є слід від гострого інструмента, який врізався в ще сиру глину. Чоло низьке, сильно скошене, у верхній частині помітні сліди ретельного підготування місця з'єднання із невцілілим головним убором чи зачіскою, оформленою наліпами. Позаду, в нижній частині статуетки, залишилися прокреслені тонким орнаментом врізні лінії — прийом, який часто застосовували для передачі жіночої зачіски на статуетках Побужжя²⁹. Ця голівка залишає враження недбалості та недосконалості технологічних засобів виготовлення. Одночасно вкрай скупими засобами майстер надає зображенню великої емоційності. Аналогічні прийоми можна спостерігати на статуетках з Олександрівки³⁰ та Криничок³¹.

Наступний фрагмент походить з поселення Квітки II, яке знаходиться на північно-західній околиці с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Поселення розташоване на мисоподібному виступі плато, утвореному р. Ліствінкою та ярмом. Площа поселення зайнята полем та частково сільськими садибами і становить близько 20 га³². Пам'ятку відкрив М.Д. Гупало. У 1980-х роках тут проводили розвідки О.В. Цвек, В.І. Клочко, М.Ю. Відейко³³ та О.М. Тітова³⁴, які відзначили кругове планування поселення і попередньо датували його перехідним етапом VII — CI.

Невелику колекцію пластики з цього поселення зібрано місцевим краєзнавцем-аматором В.М. Масловим³⁵. У колекції репрезентовано два фрагменти схематичних жіночих фігурок, зооморфну статуетку й голівку з реалістично проробленими деталями. На особливу увагу заслуговує голівка з реалістичними рисами, що виконана з типової для всієї наявної пластики з цього поселення глиняної маси. На відміну від сплюснених схематичних зображень, голівка об'ємна й масивна (рис. 3). Її розмір (8 × 5 × 5,3 см) дає змогу припустити, що загальна висота статуетки понад 30 см. Шия, очевидно довга, виліплена досить недбало. На зламі видно основний стрижень, грубо зліплений з плаского шматка глини, потім обмазаний більш рідким облицювальним шаром. Основну увагу давній скульптор приділив голові статуетки. Розміри обличчя, на жаль пошкодженого, близько 5,5 × 3,8 см. Збереглися надбрівні дуги, які переходять у схематично виліплені вуха. Очі та ніздріані отвори показано вузькими маленькими поглибленнями, виконаними тонким гострим інструментом. Різько окреслене виступне підборіддя сильно ушкоджене. Чудово збереглася верхня частина подовженої голови, яка ретельно виліплена та залощена, чим підкреслено відсутність зачіски та головного убору. Аналогічно виконані голівка з поселення томашівсько-сушківської групи Кочержинці, що на Уманщині³⁶, погруддя з пізнішої пам'ятки Русяни в Пруто-Дністровському межиріччі³⁷, а також фігурка з об'ємною голівкою на широкій короткій шії з поселення біля с. Валява Городищенського р-ну Черкаської обл., що розташоване в цьому регіоні³⁸. Голови вицезгаданих фігурок підкреслено подовжені, а щодо голівки з Квіток II можна говорити навіть про деяку деформацію черепа в зоні чола. Непропорційно витягнута верхня частина голови характерна для чоловічих зображень із Маржинени³⁹ та Русешти-Мунтени⁴⁰. Невідомо, чи існували реальні прототипи подібних зображень і спеціальні способи подовження черепів у трипільців, однак потяг до подовження голови згідно з тодішнім ідеалом краси є досить показовий. Установлено, що довгоголові, з вузьким обличчям статуетки передають іконографічний тип чоловічих зображень і відповідають середземноморському антропологічному типу⁴¹. Наша фігурка зображує, очевидно, бритоголового чоловіка зі зверненням до неба обличчям.

Четверту голівку було виявлено на відкритому у 2000 р. одним з авторів трипільському поселенні біля хут. Хмільна під час робіт Канівської археологічної експедиції кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка⁴². Поселення являє собою густо порослу молодим лісом ділянку мисоподібного виступу плато на південний захід від околиці хут. Хмільна (урочище Гадюче поле I). У культурному шарі виявлено дрібні фрагменти обмазки й кераміки трипільського часу, що залягають на глибині 0,2—0,4 м. Уціліла частина поселення витягнута зі сходу на захід та обмежена з півночі й півдня глибокими ярами. Досліджена площа становить близько 400 × 70 м. Під час розвідки в бічних зрізах ґрунтової дороги, яка пролягає через пам'ятку, було

Рис. 2. Фрагмент статуетки з Вільшани I

виявлено ями трипільського часу, що, очевидно, складала єдиний комплекс господарського призначення. Об'єкти було зруйновано під час будівництва дороги й подальших зсувів. Збереглися придонні ділянки лінзоподібної форми глибиною близько 0,6 м, у заповненні яких знайдено фрагменти керамічного посуду з монохромним розписом, що характерний для пам'яток так званої кавнівської групи.

Фрагмент скульптурки з реалістичними рисами виявлено в ямі № 3. Від фігурки збереглася верхня частина — голівка й шия (рис. 4). Статуетку змодельовано з дрібноструктурної глини з незначними домішками дрібнозернистого піску й органіки. Ліворуч у нижній частині шиї зберігся відбиток зерна ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*)⁴³. Випал окиснювальний, рівномірний. Висота фрагменту 4,5 см, ширина 3 см. Обличчя подовжено-овальної форми чітко профільоване, підкреслено вилиці та підборіддя. Ніс тонкий, із горбинкою. Вуха обламано, збереглася лише нижня частина лівого вуха з двома наскрізними отворами. Такі самі отвори виявлено на правому боці голівки. Очі та рот передано глибокими (до 0,5—0,6 см) вузькими асиметричними наколами, що виконані тонким плоским орнаментом. Аналогічний прийом характерний для пластики з реалістичними рисами з Майданецького⁴⁴ і фігурки з Трипілля, знайденої В.В. Хвойкою (етап СІ)⁴⁵. Верхню й задню частини фрагменту пофарбовано темно-червоною фарбою: таким чином зображено традиційну для жіночих фігурок зачіску. Верх голівки покрито дрібними сколами, які, очевидно, з'явилися під час виготовлення фігурки, і потім розфарбовано. Збереглися дві смуги, промальовані коричневою фарбою під підборіддям та в нижній частині шиї, які зображують шийну прикрасу. Найближчою аналогією цієї голівки є, з нашого погляду, статуетка з Трипілля. Силуети цих скульптурок, м'яка манера моделювання обличчя та його рис наближені. Контур вузького, з невеликою горбинкою і приплюсненого на кінчику носа, вузькі розкосі очі, нанесені наколами, трохи відтягнуті, високо розташовані вуха з двома проколами однакові. Т.Г. Мовша зазначає унікальність фігурки з Трипілля. Дослідниця розглядає останню як зображення юнака і вважає її виконаною, як і фігурки з урочища Паньківка та Майданецького, в одній майстерні і тим самим майстром⁴⁶. Таке твердження здається сумнівним через велику віддаленість між поселеннями Побужжя й Середнього Подніпров'я. Деякі дослідники вважають неприйнятною модернізацію поглядів представників архаїчного суспільства і зазначають відсутність донині скульптурних зображень у Трипіллі, що цілком відповідали би терміну «реалізм» у мистецтві⁴⁷. Слід враховувати також порівняно малу кількість і фрагментарність знахідок. Будучи, ймовірно, зображенням жінки або молодого чоловіка, фігурка з хут. Хмільна повторює позу, властиву більшості реалістично пророблених статуеток — обличчя звернене до неба.

Стилістичний і сюжетний аналіз зображень, проведений свого часу дослідниками, свідчить про їх типологічну незмінність. Риси, що повторюються, хоч і передаються в стилізованій манері, все ж таки підкреслюють окремі ознаки пев-

Рис. 3. Фрагмент статуетки з Квиток ІІ

ного антропологічного типу. Жіночі фігурки мають широке оличчя, коротко-голові (урочище Паньківка, Томашівка, Кринички, Трипілля та інші), довгого-лових з вузьким обличчям мало. Вважають, що останні зображують жінок похилого віку (статуетка з Володимирівки, Вільшани І) ⁴⁸. Чоловічі статуетки довгоголові, з вузьким обличчям, важкими рисами і глибоко запалими очима. Обличчя чоловічих зображень худі (Коломийщина І, Русяни), іноді з бородами (Нові Русенги І, двір Святославського, урочище Крутуха-Жолоб) чи в головному уборі (Кошилівці, Калагарівка, Молодецьке І). Така закономірність свідчить про наявність двох морфологічних типів у пластиці Трипілля: середземноморського (чоловічі голівки) і вірменоїдного (жіночі голівки) ⁴⁹.

Краніологічні дані, потрібні для характеристики складу населення кукутені-трипільської культурно-історичної спільності, досить нечисленні. Ускладнює ситуацію відсутність могильників у ранньому й середньому Трипіллі, а також застосування кремації в поховальному обряді північних груп пізньотрипільського населення (могильники софіївського типу) ⁵⁰. Серійні матеріали пізнього Трипілля розглядають як механічно змішані, сформовані за участю двох компонентів — граційного середземноморського і масивного протоевропеїдного ⁵¹. Окрім цих двох типів є проміжні варіанти з контрастно-протилежним поєднанням ознак ⁵². Водночас не виключено, що ці залишки відображають лише локальні особливості окремих регіонів пізнього Трипілля. Заслуговує на увагу думка В.О. Круца про належність поховань на трипільських пам'ятках представникам інших культур, тоді як основну масу покійних, власне трипільців, було поховано за місцевим обрядом, що археологічно не фіксується ⁵³.

Вірменоїдний антропологічний тип, виокремлений Т.С. Пассек на основі стилістичного аналізу пластики ⁵⁴, на її думку ⁵⁵, підтверджується знахідкою брахікранного черепа з Незвиська ⁵⁶. Досить переконлива в цьому плані реконструкція м'яких тканин похованого, зроблена М.М. Герасимовим ⁵⁷. З останньою перегукуються й нові статуетки з Вільшани І і хут. Хмільна, в яких у стилізованій манері підкреслено окремі ознаки вірменоїдного типу: пласка потилиця, скошене чоло, середньої ширини обличчя та ніс, який виступає, з горбинкою. Г.Ф. Дебєц, заперечуючи присутність вірменоїдів серед трипільського населення, вважає вірменоїдні риси черепа з Незвиська індивідуальними особливостями ⁵⁸, а С.І. Круц вбачає в ньому ознаки протоевропеїдного типу ⁵⁹. Сильно виступний ніс відмічено лише в одному випадку — на чоловічому черепі з Вихватинського могильника ⁶⁰, тоді як більшість із вивчених черепів мають помірно виступні носи. Отже, нечисленні антропологічні матеріали не співвідносяться з більшістю скульптурних зображень.

Статуетки з реалістичними головами, безперечно, трипільські й зображують здебільшого вірменоїдний тип та досить рідко — середземноморський. Расові ознаки протоевропеїдного населення є на голівці з Полонистого. Деякі статуетки, наприклад з Русян і Володимирівки, визнано портретними зображеннями ⁶¹, що, на наш погляд, викликає деякі сумніви. Незважаючи на певний ступінь реалістичності, фігурки виконано більшою мірою умовно, з деформацією природної людської зовнішності. Загальним правилом для енеолітичної пластики є характеристика оригіналу в найзагальніших рисах. Майстер передавав ті особливості, які найкраще запам'ятовувалися і допомагали пізнати зображене. Натуру відтворювали іконографічно, тобто не як її бачили, а як уявляли ⁶². Аналогічну тенденцію виявлено в мистецтві пер-

Рис. 4. Фрагмент статуетки з хут. Хмільна

ших цивілізації Стародавнього Сходу. Так, в Шумері було достатньо напису на спині чи плечах досить стилізованої скульптури для її ототожнення з оригіналом⁶³.

А втім, репрезентована серія голівок, як і раніше відомі, відображає співіснування у Трипільлі різних антропологічних типів. У зв'язку з цим нагадаємо про досвід антропологічного вивчення зображень людей епохи еллінізму В.П. Алексеева. У скульптурних головах Халчаюну і Дальверзину під час детальної оцінки було виявлено вплив грецького етнічного елементу, а також властиві основному комплексові ознак антропологічні особливості нащадків давніх аріїв. Дослідник зазначає відсутність подібного комплексу в сучасного населення південних районів Середньої Азії і знаходить подібність з антропологічним типом вищих каст північних і західних районів Індії⁶⁴. Г.А. Пугаченкова не без підстав убачає в скульптурах зображення представників царської династії і вищої знаті⁶⁵. Не виключено, що й трипільські, реалістично пророблені голівки з вірменськими рисами передають антропологічний тип досить впливової соціальної чи етнічної групи і відображають присутність вірменів у середовищі найдавніших землеробів лісостепової смуги Правобережної України. Питання про те, якими є антропологічні особливості населення кукутені-трипільської культурно-історичної спільності в цілому, залишається відкритим і може бути вирішене лише з допомогою подальшого нагромадження матеріалів і сукупних зусиль археологів, антропологів і мистецтвознавців.

¹ *Скрыленко А.* Глиняные статуэтки домненской культуры, открытой в Среднем Поднепровье // Тр. XII археол. съезда в Харькове, 1902 г. — М., 1905. — Т. 1. — С. 145—152.

² *Makarenko N.* Sculpture de la civilisation Tripillienne en Ukraine // IPEK. — Leipzig, 1927. — S. 119—130; *Cehak H.* Plastika eneolitичnej kultury ceramiki malovaney w Polsce // Swiatowit, 1930/1931. — Warszawa, 1933. — Т. XIV. — С. 164—252; *Majewski K.* Plastyka terrakotowa kultury ceramiki malowaney w zbiorach Lwowskich // Swiatowit, 1936/1937. — Warszawa, 1938. — Т. XVII. — С. 63—88.

³ *Гейбарович М.Т.* К вопросу о значении трипольских женских статуэток // СА. — 1956. — 25. — С. 106—123; *Маркевич В.И.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981. — С. 1—195; *Черныш Е.К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 165—320; *Гирник Л.Р., Видейко М.Ю.* Антропоморфна пластика з пізньотрипільського поселення біля с. Чичиркозівка // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 83—90; *Якубенко О.О.* Результати археологічних досліджень трипільського поселення Володимирівка (Кіровоградська обл.), проведених у 1989 р. // Деякі основні напрямки вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі. — К., 1990. — С. 92—102; *Попова Т.О.* Матеріали духовної культури трипільсько-кукутенського населення Поливанова Яру III // Археологія. — 1998. — № 4. — С. 109—118; *Бурдо Н.Б.* Жіноча фігурка з Володимирівки // АБУ 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 10—13; *Вона ж.* Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — Ч. 1. — С. 61—146.

⁴ *Пасек Т.С.* К вопросу о древнейшем населении в Днепровско-Днестровском бассейне // СЭ. — 1947. — № 6/7. — С. 29—38; *Она же.* Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — С. 79—106.

⁵ *Бибиков С.Н.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцкая на Днестре // МИА. — 1953. — № 38. — С. 193—275.

⁶ *Рыбаков Б.А.* Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. — 1965. — № 1, 2. — С. 24—47; 13—33; *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. — 1981. — С. 146—212.

⁷ *Мовша Т.Г.* Об антропоморфной пластике трипольской культуры // СА. — 1969. — № 2. — С. 15—34; *Він же.* Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілья // Археологія. — 1973. — Вип. 11. — С. 3—21; *Он же.* Антропоморфна пластика Триполья (реалістичний стиль): Дис. ... канд. истор. наук // НА ІА НАНУ, ф. 12, № 554, 1975.

⁸ *Погожева А.П.* Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983. — С. 1—145; *Pogoseva A.P.* Die Statuetten der Tripolie-Kultur // Beitrage zur allgemeinen und vergleichenden archeologie. — Berlin, 1985. — Bd 7. — S. 95—242.

⁹ *Monah D.* Plastica antropomorfa a culturii Cucuteni-Tripolie. — Iasi, 1997. — С. 1—524.

¹⁰ *Круц В.О., Рижов С.М.* Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 45—56.

¹¹ *Мовша Т.Г.* Антропоморфная пластика... — С. 148; *Погожева А.П.* Указ. соч. — С. 79.

¹² *Користуючись* нагодою висловлюємо щирю подяку за надану можливість публікації знахідки Нінель Михайлівні Бокій.

- ¹³ Стефанович В.А., Диденко О.П. Археологические памятники Уманщины. // НА ІА НАНУ, ф.12, № 569, 1968. — Т.1. — С. 111; Круц В.О., Рижов С.М. Звіт про обстеження археологічних пам'яток в Голованівському районі Кіровоградської області в 1989 р. // НА ІА НАНУ, 1989/257. — С. 12—13.
- ¹⁴ Бурдо Н.Б. Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — Ч. 1. — С. 140, табл. 2.
- ¹⁵ Погожева А.П. Указ. соч. — С. 73. — Рис. 21, 7; с. 76.
- ¹⁶ Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. — М.; Л., 1953. — С. 22. — Рис. 7; С. 365, табл. 73, а.
- ¹⁷ Florescu A., Floreşcu M. Santerul arheologic Trusesti (r. Trusesti, reg. Suceava) // Materiale si cercetari arheologice. — Bucuresti; Onadea; Tulcea, 1961. — Т. VIII. — Р. 79—89.
- ¹⁸ Monah D. Op. cit. — Р. 480, fig. 228, 1; р. 487, fig. 235, 3; р. 513, fig. 261, 1; р. 514, fig. 262, 9—11.
- ¹⁹ Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье / Э.Ф. Патокова, В.Г. Петренко, Н.Б. Бурдо, Л.Ю. Полищук — Киев, 1989. — 144 с.
- ²⁰ Овчинников Е.В. Модель печи з трипільського поселення Березівка // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 149—151; Археологія УРСР. — 1971. — 1. — Кольор. іл.
- ²¹ Чохаджиев Ст. Археологически данни за календар в началото на каменномедната епоха // Археологія. — София, 1984. — XXVI, 2—3. — С. 1—6; Николов В. Модельт на пещ от Слатино: опит за интерпретация // Археологія. — София, 1990. — XXXIII, 2—3. — С. 32—38.
- ²² Monah D. Op. cit. — Р. 496, fig. 244, 1; р. 508, fig. 256, 2, 3; Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская... — С. 365, табл. 73, б.
- ²³ Рижов С.М. Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — Ч. 1. — С. 10.
- ²⁴ Хвойко В.В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры // ЗРАО. — СПб., 1904. — Т. V. — Табл. V.
- ²⁵ Мовша Т.Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // СА. — 1961. — № 2. — С. 186—199.
- ²⁶ Овчинников Э.В. Отчет о разведках и охранных работах на трипольских поселениях, расположенных на территории Городищенского, Корсунь-Шевченковского районов Черкасской области в 1996—1997 гг. // НА ІА НАНУ, 1996—1997/99; Он же. Отчет об охранных работах, проведенных на поселении в пгт Вильшана Городищенского района Черкасской области в 1996—1997 гг. // НА ІА НАНУ, 1996—1997/98.
- ²⁷ Пассек Т.С. Пороська археологічна експедиція за 1945 р. // АП УРСР. — К., 1949. — Т. 1. — С. 209—222; Мовша Т.Г. Середній етап трипільської культури // Археологія УРСР. — 1971. — 1. — С. 165—177; Він же. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілья // Археологія. — 1972. — Вип. 5. — С. 3—23; Видейко М.Ю. Каневская группа трипольских поселений // Современные историко-археологические исследования. КДУ. УДК. 930. Доп. ИНИОН. — Киев, 1989. — С. 61—66.
- ²⁸ Рижов С.М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 101—114.
- ²⁹ Качалова Н.К. Трипольская пластика (женские изображения). — Л., 1973. — С. 10, рис. 4; Погожева А.П. Указ. соч. — С. 73. — Рис. 21, 7; с. 76; Бурдо Н.Б. Жіноча фігурка... — С. 10—13.
- ³⁰ Мовша Т.Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілья // Археологія. — 1973. — Вип. 2. — С. 13. — Рис. 7.
- ³¹ Качалова Н.К. Указ. соч. — С. 10. — Рис. 4.
- ³² Трипільське поселення Квітки III, розташоване біля хут. Тихі Верби, знаходиться в 3 км на південний схід від південної околиці села Квітки (див.: Цвек О.В. Звіт про роботу Пороського загону Правобережної експедиції по виявленню трипільських пам'яток в 1974 р. // НА ІА НАНУ, 1974/19; Овчинников Э.В. Отчет о разведках на территории Городищенского, Корсунь-Шевченковского и Звенигородского районов и раскопках, проведенных на трипольском поселении у х. Незаможник // НА ІА НАНУ, 1999/79, табл. 5).
- ³³ Клочко В.И., Видейко М.Ю. Отчет о работе Стеблевского отряда Черкасской экспедиции в 1983 г. // НА ІА НАНУ, 1983/25а. — С. 18—19.
- ³⁴ Титова Е.Н. Отчет о разведках Корсунь-Шевченковского отряда Черкасской новостроечной экспедиции в 1987 г. // НА ІА НАНУ, 1987/36а.
- ³⁵ Висловлюємо ширю подяку Василю Миколайовичу Маслову за надану можливість познайомитися з матеріалами домашньої колекції.
- ³⁶ Погожева А.П. Указ. соч. — С. 78. — Рис. 22, б.
- ³⁷ Маркевич В.И. Указ. соч. — С. 44. — Рис. 62, 9; с. 152—153.
- ³⁸ Телегин Д. Нові знахідки найдавніших скульптурних зображень на території України // Народна творчість та етнографія. — К., 1968. — № 1. — С. 72—73; Pogoseva A.P. Die Statuetten der Tripolie-Kultur... — S. 201, abb. 710.

³⁹ *Berlescu N.* Plastica cucuteniana din vechile colectii ale Muzeului de Istorie a Moldovei // *Arheologia Moldovei*. — Bucuresti, 1964. — P. II—III. — С. 67—104.

⁴⁰ *Monah D.* Op. cit. — С. 475, fig. 223, 4.

⁴¹ *Мовша Т.Г.* Об антропоморфной пластике трипольской культуры...

⁴² *Трипільське поселення Хмільна, відкриті Т.С.Пассек, розташоване біля західної околиці с. Хмільна на відстані 3 км від дослідженого нами поселення (Пассек Т.С. Пороська археологічна експедиція 1945 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1949. — Т. 1. — С. 209—222).*

⁴³ *Визначення д-ра біол. наук Г.О. Пашкевич.*

⁴⁴ *Кераміка трипільської культури 5—4 тисячоліття до н. е. // Трипільський світ: Каталог, присвячений 100-річчю відкриття трипільської культури. — К., 1993. — Фото 2, 3; Бурдо Н.Б. Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — Ч.1. — Рис. 34.*

⁴⁵ *Makarenko N.* Op. cit. — Табл. 42. — Рис. 31, 31a; *Pogoseva A.P.* Op. cit. — S. 199, abb. 676.

⁴⁶ *Мовша Т.Г.* Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль)... — С. 68—69; 157—158.

⁴⁷ *Бурдо Н.Б.* Жіноча фігурка... — С. 10—13.

⁴⁸ *Мовша Т.Г.* Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль)... — С. 32.

⁴⁹ *Мовша Т.Г.* Нові дані... — С. 19.

⁵⁰ *Захарук Ю.М.* Софійський тілопальний могильник // АП. — 1952. — 4. — С. 112—120; *Круц В.О.* Новий могильник софійського типу біля с. Завалівка на Дніпрі // Археологія. — 1968. — 21. — С. 126—130.

⁵¹ *Великанова М.С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 11—31; *Потехина И.Д.* Антропологические материалы из могильника Маяки // Э.Ф. Патокова, В.Г. Петренко, Н.Б. Бурдо, Л.Ю. Полещук. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — Киев, 1989. — С. 125—130; *Круц С.И.* Антропологические материалы поздне трипольского могильника у с. Чапаевка // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. докл. — Киев, 1990. — С. 162—163.

⁵² *Потехина И.Д.* Антропологические материалы...

⁵³ *Круц В.А.* Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977. — С. 69—76; *Круц В.О., Рижов С.М.* Верхньодністрівська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням полгарської і лендельської культур // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 23—32; *Круц В.О.* Духовна культура землеробів // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 355—358.

⁵⁴ *Пассек Т.С.* К вопросу о древнейшем населении... — С. 29—38.

⁵⁵ *Пассек Т.С.* Новое из истории трипольских племен Днепро-Днестровского междуречья // VII Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук (Москва, август 1964 г.). — М., 1964. — С. 8—9.

⁵⁶ *Дебец Г.Ф.* Антропологическая характеристика черепа из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. — Кишинев, 1960. — С. 91—95.

⁵⁷ *Герасимов М.М.* Внешний облик человека из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. — Кишинев, 1960. — С. 86—90.

⁵⁸ *Дебец Г.Ф.* Антропологическая характеристика...

⁵⁹ *Круц С.И.* Антропологічний склад населення // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 376.

⁶⁰ *Там само.* — С. 377.

⁶¹ *Мовша Т.Г.* Нові дані...; *Маркевич В.И.* Поздне трипольские племена Северной Молдавии... — С. 152—153.

⁶² *Матье М.Э., Афанасьева В.К., Дьяконов И.М., Лукопин В.Г.* Искусство Древнего Востока. — М., 1968. — С. 6.

⁶³ *Там же.* — С. 47—50.

⁶⁴ *Алексеев В.П.* Историческая антропология и этногенез. — М., 1989. — С. 326—338.

⁶⁵ *Пушаченкова Г.А.* Скульптура Халчаяна. — М., 1977; *Она же.* Художественные сокровища Дальверзин-тепе. — Л., 1978; *Она же.* Искусство Бактрии эпохи кушан. — М., 1979.

Одержано 21.01.02

НОВЫЕ НАХОДКИ ТРИПОЛЬСКОЙ АНТРОПОМОРФНОЙ ПЛАСТИКИ С РЕАЛИСТИЧЕСКИМИ ЧЕРТАМИ

В статье публикуются новые находки трипольской пластики с реалистическими чертами из поселений Поросского региона и Каневщины, а также Побужья. Наиболее ранняя статуэтка (Полонистое), по всей видимости, налеп на кухонном сосуде, изображает женщину в шейном ожерелье. Остальные фигурки, вылепленные из типичной для трипольской пластики отмученной глины, изображают женщину преклонного возраста (Вильшана I), мужчину (Квитки II), женщину или молодого мужчину (хут. Хмельная). Для большинства статуэток характерная поза — лицо, обращенное к небу.

Публикуемые головки отражают сочетание различных антропологических типов, что неоднократно отмечали исследователи Триполья. Несмотря на то что в немногочисленных краниологических материалах не было обнаружено признаков арменоидов, можно предположить, что трипольские статуэтки с реалистически проработанными головками отражают присутствие последних в среде древнейших земледельцев лесостепной полосы Правобережной Украины.

E. V. Ovchinnikov, M. V. Kvitnitskij

THE NEW FINDING OF ANTHROPOMORPHIC FIGURINE WITH REALISTIC FEATURES OF TRIPOLYE CULTURE

The new finds of figurine with realistic features of Tripolye culture are published in the proposed paper. These finds are coming from settlements of River Ros', Kanev region, and the Bug River territory. The earliest figurine (Poloniste) which have been made of clay paste on the kitchen vessel as a fragment of modeled surface, represent the woman with necklace. Other figurines, sculptured of typical for Tripolian plastic elutriated clay, represent a woman of declining age (Vil'shana I), a man (Kvitki II), a woman or a young man (Khmel'naya steading). Characteristic pose — face looking to heaven — is common for the majority of figurinas.

The published heads witness to the presence of two morphological types of images correspondent to two anthropological types, namely Armenoide and Mediterranean. Expert on Tripolye repeatedly stress this fact. Despite the absence of Armenoide traits among not numerous available craniological materials, it is possible to make an assumption that Tripolian statuettes with realistically worked heads reflect the presence of these people among the first cultivators of Wooden Steppe zone of the Right Bank of Dniper river territory of Ukraine.